

31. शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृते ।
प्रभु धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपांगणगतः खलो मनसि सप्तशल्यानि मे ॥

दिवसना कारणे आंभो थयेलो चन्द्र, यौवन
विनानी कामिनी स्त्री, कमल विनानुं सरोवर, सुंदर
आकृतिवाणानुं अज्ञानी मुष, धनलोभी स्वामी,
हंमेशां दुःखी रहेतो सज्जन अने राजानी सभाभां
आवी पहोंयेलो दुर्जन – आ सात (बाबतो) मारा
मनभां कांटानी जेम यूमे छे.

શબ્દાર્થઃ દિવસધૂસરઃ શશી- દિવસના કારણે
ઝાંખો થયેલો ચન્દ્ર, ગલિતયૌવના કામિની-
યૌવન વિનાની કામિની સ્ત્રી, વિગતવારિજં
સરઃ- કમળ વિનાનું સરોવર, સુ-આકૃતેઃ
અનક્ષરં મુખમ્- સુંદર આકૃતિવાળાનું અજ્ઞાની
મુખ, ધનપરાયણઃ પ્રભુઃ- ધનલોભી સ્વામી,
સતતદુર્ગતઃ સજ્જનઃ- હંમેશાં દુઃખી રહેતો
સજ્જન નપાંગણગતઃ ખલઃ- રાજાની સભામાં
આવી પહોંચેલો દુર્જન મે મનસિ
સપ્તશલ્યાનિ- આ સાત (બાબતો) મારા
મનમાં કાંટાની જેમ ચૂભે છે.

ભતૃહરે રાજા હોવા ઉપરાંત એક દૂરંદેશી અને મનીષી વ્યક્તિ હતા, એવું આ શ્લોક ઉપરથી જણાય છે. પોતાને જે સાત બાબતો તેમને ગમતી નથી, તેમાં તેમણે મનુષ્યનું વ્યક્તિગત જીવન, ઉમદા સમાજ અને જેમાં મનુષ્ય જીવે છે તે પ્રકૃતિની વાત પણ કરી દીધી છે. કવિને ઝાંખો પડેલો ચંદ્ર ગમતો નથી. કેમકે તેમાં શીતળતા અને સૌન્દર્ય ઓછું હોય છે. વળી, યૌવન વિનાની કામિની પણ ગમતી નથી. અહીં બહુ વિચારીને લક્ષણપરક અર્થ લેવાનો છે. અહીં એક –બે બીજા અર્થ વિચારી શકાય. એક તો પિંગલાના પ્રકૃષ્ટપ્રેમી તરીકે કવિને યૌવનસભર યુવતીઓમાં જ રસ હોય એ સ્વાભાવિક છે. કેમકે રાજાઓ ભ્રમરવૃત્તિના અને ઉત્તમના અધિકારી હોય છે એટલે સહજ છે કે તેને યૌવનસભર યુવતીઓ ગમે. બીજી વાત એમ હશે કે જે યૌવનપૂર્ણ યુવતીઓ હશે તો જ તે પરિવાર અને રાષ્ટ્ર માટે ઉત્તમ સંતાનોને જન્મ આપી શકે. બાકી તો વયસિ ગતે કિં કામઃ એ ન્યાયે સંતતિનિર્વહણ ક્યાંથી થાય? માટે કવિને આવી ઉત્તમ, ઉમદા અને યુવા યુવતીઓ જ ગમે છે.

ત્રીજી એક વાત એમ હશે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ 'રતિ એ જ રીતિ અને પ્રીતિ એ જ નીતિ' થી અભિભૂત છે. માટે પણ કવિને બધી અવસ્થાઓમાં ઉત્તમ એવા યૌવવાળી જ યુવતીઓ ગમે એ બહુ સહજ છે. માત્ર ભ્રમરવૃત્તિને ન જોતા કવિની દીર્ઘદૃષ્ટિને પણ જાણીએ તો અન્યભાવોને પણ માણી શકાય. રાજા પ્રકૃતિનો ચાહક હોય છે. માટે તેને કમળોથી હર્યું ભર્યું સરોવર ગમે છે. વળી, કોઈ સુન્દર આકૃતિ વાળી વ્યક્તિ જો નિરક્ષર-અભણ હોય તો પણ રાજાને ગમતું નથી. આ બાબત બહુ રાજા સૌ કોઈ ભણે અને જ્ઞાનવાન બને એવી ઇચ્છા ધરાવે છે. એટલે કે આજે નહીં તે વખતે પણ રાજાઓ પ્રજાને કેવળ વિત્તથી નહીં, વિદ્યાથી પણ સમૃદ્ધ થવાની હિમાયતવાળા હતા.

આવા રાજાઓની દૂરોગામી અસર આપણે
પ્રશાસનમાં મહારાજા સયાજીરાવનાં શિક્ષણલક્ષી
કાર્યોમાં કે આજના નરેન્દ્રભાઈ મોદીના 'સૌ ભણે સૌ
આગળ વધે' એવા શિક્ષાપ્રેરક કાર્યોમાં જોઈ શકીએ
છીએ. અર્થાત આ કાર્ય આજે નહીં વર્ષોથી થતું
આવ્યું છે અને થતું રહેશે વળી, થવું જોઈએ પણ
ખરું. રાજા પોતાની અને વળી, ગુપ્તચરો રૂપી આંખો
વાળો હોય છે. માટે સમાજના સજ્જનો અને
દુર્જનોને ભલીભાતી જાણતો હોય છે. માટે તે કોઈ
સજ્જન દુઃખી ના થાય અને કોઈ ચૂગલીખોર દુર્જન
રાજાની સભામાં ના પહોંચી જાય એવું પણ ઇચ્છે છે.

કેમકે ચાડીખાવી(એટલે સંસ્કૃતમાં જેને પૈશન કહે છે)તે તો મહાપાપ છે. અને આમ પણ દુર્જનોનો આ આત્મસાત કરેલો આ આગવો સ્વભાવ હોય છે. માટે કવિ કહે છે કે, સજ્જન કદાપિ દુઃખી ના થાય અને દુર્જન નિંદા-ટીકા કે પૈશુનકર્મ માટે કદી રાજાની સભામાં ના આવે. આમ, ઉપર્યુક્ત સાત બાબતો રાજાએ બહુ દૂરંદેશિતા દાખવીને કહી છે. તેમાં તેનો સ્વાનુભાવ હોય એ સહજ છે, પણ સાથે સાથે સમાજકલ્યાનની ઉત્તમ અને સર્વસુખદાયી ભાવના તો સર્વદા પ્રણમ્ય બને એવી જ છે. આ શ્લોકમાં પૃથ્વી ઇન્દ છે.

32. मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतनिहतो
मदक्षिणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।
कलाशेषश्चन्द्रः सुरत्मृदित बालवनिता
तनिम्नाः शोभन्ते गलितविभवाश्चार्षिष जनाः ॥
सराणे यडावेलो भणि, हथियारोथी धवाथैलो
विजेता योद्धो, सुकाथेला भदवाणो हाथी,
शरदऋतुमां सुकाथेला काठावाणी नदीओ,
कलाशेष(बीजनो)चन्द्र, सुरतकीडाथी भर्दित
युवतीओ अने याचकोने आपवाथी जेनो वैभव
धसाध गयो छे तेवा मनुष्यो पोतानी कृशताथी
शोभे छे.

શબ્દાર્થઃ શાળોલીઢઃ- સરાણે ચડાવેલો,
સમરવિજયી હેતનિહતો- હથિયારોથી ધવાવેલો
વિજેતા યોદ્ધો,
મદક્ષિણો નાગઃ- સુકાચેલા મદવાળો હાથી, શરદિ
સરિતઃ શ્યાનપલિનાઃ- શરદઋતુમાં સુકાચેલા
કાઠાવાળી નદીઓ, કલાશેષચન્દ્રઃ-
કલાશેષ(બીજનો)ચન્દ્ર, જેની એક જ કલા શેષ બાકી
છે તેવો ચન્દ્ર, સુરત્મૃદિત બાલવનિતા- સુરતક્રીડાથી
મર્દિત યુવતીઓ, ગલિતવિભવાશ્ચાર્થિષુ જનાઃ-
યાચકોને આપવાથી જેનો વૈભવ ધસાઈ ગયો છે
તેવા મનુષ્યો, તનિમ્નાઃ શોભન્તે- પોતાની કૃશતાથી
શોભે છે. આ શ્લોકમાં શિખરિણી છન્દ છે.

33. दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः संग्तात्सुतो लालना-
द्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कृतनयात् शीलं खलौपासनात् ।
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रया-
न्मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥

भराळ मन्त्रीओथी राजा, योगी (संसारनी)
सोळतथी, पुत्र लाऽ लाऽ ववाथी, ब्राह्मण अध्ययन
न करवाथी, कुण भराळ पुत्रथी, यारिअ्य दुर्जनोनी
सोळतथी, लज्जा मटिराथी, जेती देभभाण न
राभवाथी, प्रेम परगाम जवाथी, मित्रता प्रेमना
अभावे, समृद्धि अनीतिथी अने धन त्याग अने
आणस करवाथी नाश पामे छे.

शब्दार्थः दौर्मन्त्र्यान् नृपति- भ्रातृ
भन्त्रीओथी राजा, विप्रः अनध्ययनात् –
ब्राह्मण अध्ययन न करवाथी, ही- मदयात्-
लज्जा भटिराथी, अनवेक्षणात् अपि कृषिः-
पेती देवभाण न राषवाथी, मैत्री च
अप्रणयात्- मित्रता प्रेमना अभावे, समृद्धिः
अनयात्- समृद्धि अनीतिथी त्यागात् प्रमादात्
धनम्- धन त्याग अने आणस करवाथी.
(अस्मिन् शोल्के शार्दूलविक्रीडितः छन्दः)

34. जाड्यं ह्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दम्भः शुचौ कैतवं
शूरे निर्घृणता मुनौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ।
तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तार्यशक्तिः स्थिरे
तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ॥

दुर्जनो લેજ્જાશીલ પુરુષોને જડ માને છે,
વ્રતમાં રુચિવાળાને દંભી, પવિત્રને ધૂર્ત, શૂરવીરને
નિર્દય, સરલને બુદ્ધિહીન, પ્રિય બોલનારને દીન,
તેજસ્વીને ગર્વિષ્ટ, ઉત્તમ વક્તાને બોલકો અને
ઠરેલને અશક્ત ગણે છે. તો પછી ગુણવાન
પુરુષોનો એવો કયો ગુણ છે કે જેને દુર્જનોએ અંકિત
કર્યો નથી? (એટલે કે, નિશાની બનાવ્યો નથી.?)

શબ્દાર્થઃ જાડ્ય હ્રીમતિ ગણ્યતે- લજ્જાશીલ પુરુષોને જડ માને છે, વ્રતરુચૌ દમ્ભઃ- વ્રતમાં રુચિવાળાને દંભી, શુચૌ કૈતવમ્- પવિત્રને ધૂર્ત અથવા ફૂડીલો માને છે. આપણે રમત રમતાં ઘણીવાર કહેતા કે, આ છોકરો તો ફૂડીલો છે, એ અર્થમાં સમજવું. શૂરે નિર્ઘૃણતા- શૂરવીરને નિર્દય, મુનૌ વિમતિતા- સરલને બુદ્ધિહીન પ્રિય આલાપિનિ, દૈન્યમ્ - પ્રિય બોલનારને દીન, તેજસ્વિનિ અવલિપ્તતા- તેજસ્વીને ગર્વિષ્ટ, વક્તરિ મુખરતા - ઉત્તમ વક્તાને બોલકો, સ્થિરે અશક્તિઃ - ઠરેલને અશક્ત ગણે છે. તત્ ગુણિનામ્ કઃ નામ ગુણઃ ભવેત્- તો પછી ગુણવાન પુરુષોનો એવો કયો ગુણ છે કે, સ યઃ દુર્જનૈઃ ન અઙ્કિતઃ- જેને દુર્જનોએ અંકિત કર્યો નથી? એટલે કે, ગુણવાનના બધા જ ગુણોને દુર્જનોએ નિશાની બનાવ્યા છે. આ શ્લોકમાં શાદ્દલવિક્રીડિત ઇન્દ્ર છે.

35. જાતિર્યાતુ રસાતલં ગુણગણસ્તસ્યાપ્યધો ગચ્છતુ
શીલં શૈલતંટાત્પતત્વભિજનઃ સંદહ્યતાં વહ્નિના ।
શૌર્યે વૈરિણિ વજ્રમાશુનિપતત્વર્થોઽસ્તુ નઃ કેવલં
યેનૈકેન વિના ગુણાસ્તૃણલવપ્રાયાઃ સમસ્તા ઇમે ॥
જાતિ જાય રસાતલમાં, ગુણોનો સમૂહ તેનાથી
પણ નીચે જાય, ચારિત્ર્ય (ભલે) પર્વત પરથી પડતું
મૂકે, ખાનદાન માણસ (છો ને) અગ્નિમાં સળગી
જાય, (અરે..) વૈરી જેવી શૂરવીરતા પર એકદમ
વજ્રપાત થાય. પરંતુ અમને તો અર્થ(પૈસા) જ
પ્રાપ્ત થાઓ. કેમે કે, જે એક વગર આ બધા જ
ગુણો તણખલાના ટૂકડા જેવા છે.

શબ્દાર્થઃ ગુણગણઃ તસ્ય અપિ અધઃ ગચ્છતુ- ગુણોનો સમૂહ
તેનાથી પાંચે નીચે જાય, શીલં શૈલતટાત્ પતતુ- ચારિત્ર્ય
ભલે પર્વત પરથી પડતું મૂકે, અભિજનઃ સંદહ્યતાં
વહ્નિના- ખાનદાન માણસ છો ને અગ્નિમાં સળગી જાય,
શૌર્યે વૈરિણિ વજ્રમ્ આશુ-નિપતતિ-(અરે..) વૈરી જેવી
શૂરવીરતા પર એકદમ વજ્રપાત થાય, અર્થઃ અસ્તુ નઃ
કેવલં- અમને તો અર્થ(પૈસા) જ પ્રાપ્ત થાયો. યેનં એકેન
વિના તૃણલવપ્રાયાઃ ઇમે સમસ્તાઃ ગુણાઃ- જે એક વગર આ
બધા જ ગુણો તણખલાના ટૂકડા જેવા છે. કવિના મતે 'વસુ
વિના નર પશુ' છે. આજકાલ આ જ વાત સર્વથા સત્ય બની ગઈ
છે. સંસ્કાર, સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ ને બદલે આજકાલ અર્થવાદ
પછી ભોગવાદ અને છેવટે રોગવાદથી જનજીવન જકડાયું
છે.(શાર્દૂલવિક્રીડિતઃ)

36. दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यया भूषितोपि सन् ।
मणिनालंकृतः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥

વિદ્યાથી અલંકૃત હોય તો પણ દુર્જનનો સંગ કરવો નહીં, કેમ કે મણિથી શોભતો સાપ શું ભયંકર હોતો નથી? (અર્થાત્ – ભયંકર જ હોય છે. તેનાથી દૂર જ રહેવું જોઈએ.)

શબ્દાર્થઃ વિદ્યયા ભૂષિતોપિ સન્- વિદ્યાથી અલંકૃત હોય તો પણ, દુર્જનઃ પરિહર્તવ્યઃ- દુર્જનનો સંગ કરવો નહીં, એટલે કે, એનાથી દૂર રહેવું, મણિનાલંકૃતઃ સર્પઃ- મણિથી શોભતો સાપ, કિમ્ ભયંકરઃ ન અસૌ- શું ભયંકર હોતો નથી? આ શ્લોકમાં અનુષ્ટુપ છન્દ છે.

37. સંતપ્તાયસિ સંસ્થિતસ્ય પયસો નામાપિ ન જાયસે
મુક્તાકારતયા તદેવ નલિનીપત્રસ્થિતં રાજતે ।
સ્વાત્યાં સાગરસુક્તિ મધ્યપતિતં તન્મૌકિતકં જાયતે
પ્રાયેણાધમમધ્યમોત્તમગુણઃ સંસર્ગતો જાયતે ॥

તપેલા લોખંડ ઉપર પડેલા પાણી(ના ટીપા)નું
નામો નિશાન રહેતું નથી. એ જ જળબિન્દુ(પાણી)
જો કમળપત્ર ઉપર પડ્યું હોય તો મોતીના દાણાની
જેમ શોભે છે. (વળી, એ જ જલબિન્દુ) જો સ્વાતિ
નક્ષત્રમાં સમુદ્રછીપમાં પડ્યું હોય તો મોતી બની
જાય છે. મોટેભાગે (મનુષ્યની) અધમ, મધ્યમ અને
ઉત્તમ સ્થિતિ સોબતથી જ થાય છે.

શબ્દાર્થઃ માનવની ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ સ્થિતિ કેવી રીતે થાય છે. તેના માટે કવિ એક જળબિન્દુનું ઉદાહરણ આપે છે. સંતપ્ત અયસિ સંસ્થિતસ્ય- તપેલા લોખંડ ઉપર પડેલા, પયસઃ(જલબિન્દોઃ) નામાપિ ન જાયસે- પાણી(ના ટીપા)નું નામો નિશાન રહેતું નથી. તદેવ જલબિન્દુઃ નલિનીપત્રસ્થિતં મુક્તાકારતયા રાજતે- એ જ જળબિન્દુ(પાણી) જો કમળપત્ર ઉપર પડ્યું હોય તો મોતીના દાણાની જેમ શોભે છે. અપિ ચ તત્ એવ બિન્દુઃ સ્વાત્યાં સાગરસુક્તિ મધ્યપતિતં મૌક્તિકં જાયતે- વળી, એ જ જલબિન્દુ જો સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સમુદ્રછીપમાં પડ્યું હોય તો મોતી બની જાય છે.

પ્રાયેણ-મોટેભાગે, અધમ-મધ્યમ-ઉત્તમગુણ: સંસર્ગત:
જાયતે- અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ સ્થિતિ સોબતથી જ
થાય છે. અહીં અન્ય એક ઉદાહરણ ઉપકારક બનશે. જેમકે
રસ્તે પડેલો એક દોરાનો ટૂકડો કોઈ માળીને મળી જાય તો
તે પુષ્પમાં ગુંથાઈને દેવશીરે ચડે છે. પણ જો એ જ દોરો
કોઈ મોચીના હાથમાં આવી જાય તો કોઈના પગરખામાં
સિવાઈને કાચમ માટે ધૂળ ખાય છે. અહીં પણ દોરાની
સોબત જ મહત્ત્વની છે. માટે મનુષ્યે ઉત્તમની સોબત
કરવી જોઈએ, એમ કવિ સદૃષ્ટાંત સમજાવે છે. સમાજને
બહુ સૂક્ષ્મરીતે જોવાનું આ કવિકર્મ ન કેવળ ઉત્કૃષ્ટ પણ
સર્વદા ઉપકારક પણ છે. આ શાદ્દલવિક્રીડિત છન્દ છે.

38. લોભશ્ચેદગુણેન કિં પિશનતા યદ્યસ્તિ કિં પાતકૈઃ
સત્યં ચેત્તપસા ચ કિં શુચિ મનો યદ્યસ્તિ તીર્થેન કિમ્ ।
સૌજન્યં યદિ કિં ગુણૈઃ સુમહિમા યદ્યસ્તિ કિં મણ્ડનૈઃ
સદ્વિદ્યા યદિ કિં ધનૈરપયશો યદ્યસ્તિ કિં મૃત્યુના ॥

જો લોભ હોય તો નિર્ગુણપણી શી જરૂર છે?
ચાડિયાપણું હોય તો પાપનું શું કામ છે? જો સત્ય હોય તો
તપનું શું કામ છે? જો મન પવિત્ર હોય તો તીર્થનું શું
પ્રયોજન છે? જો સૌજન્ય હોય તો ગુણી શી જરૂર છે? જો
(લોકમાં) સારો મહિમા હોય તો ઘરેણાંની શી જરૂર છે? જો
સદ્વિદ્યા (પ્રાપ્ત કરેલ) હોય તો ધનની શી જરૂર છે? અને
અપયશ પ્રાપ્ત થયો હોય તો મૃત્યુની શી જરૂર છે?

શબ્દાર્થઃ માનવજીવનમાં ગુણોના પર્યાય
ગુણો છે પણ દુર્ગુણોના પર્યાય તો દુર્ગુણો જ
હોય છે. આવા કેટલાક ગુણ-દોષોના
હોવાપણાની વાત અહીં કરી છે. લોભઃચેત્
અગણેન કિમ - જો લોભ હોય તો
નિર્ગુણપણાની શી જરૂર છે? પિશનતા યદિ
અસ્તિ કિં પાતકૈઃ- ચાડિયાપણું હોય તો
પાપનું શું કામ છે? સત્યં ચેત્ તપસા ચ કિમ્-
જો સત્ય હોય તો તપનું શું કામ છે? શુચિ મનઃ
યદિ અસ્તિ કિમ્ તીર્થેન- જો મન પવિત્ર હોય
તો તીર્થનું શું પ્રયોજન છે?

સૌજન્યં યદિ અસ્તિ કિં ગુણૈઃ – જો સૌજન્ય હોય તો
ગુણની શી જરૂર છે? (લોકે) સુમહિમા યદિ અસ્તિ કિમ્
મણ્ડનૈઃ- જો (લોકમાં) સારો મહિમા હોય તો ઘરેણાંની શી
જરૂર છે? સદ્વિદ્યા યદિ અસ્તિ કિમ્ ધનૈઃ- જો સદ્વિદ્યા
(પ્રાપ્ત કરેલ) હોય તો ધનની શી જરૂર છે? અપયશઃ યદિ
અસ્તિ કિમ્ મૃત્યુના- અપયશ પ્રાપ્ત થયો હોય તો
મૃત્યુની શી જરૂર છે? મનુષ્ય માટે સૌથી મોટો કોઈ દુર્ગુણ
હોય તો તે અપયશ છે. જેને કવિ મૃત્યુ સાથે સરખાવે છે.
આવા એકાદ શ્લોકના સદાચરણથી પણ માનવજીવનમાં
આમૂલ પરિવર્તન આવી શકે છે. આ શ્લોકમાં
શાદ્દલવિક્રીડિત ઇન્દ્ર છે.

39. जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥

(सञ्जनो साथेनी मित्रता) बुद्धिनी जडताने दूर करे છે,
વાણીમાં સત્યનું સિંચન કરે છે, સમ્માનમાં વધારો કરે છે, પાપને
દૂર કરે છે, મનને પ્રસન્ન કરે છે અને બધી દિશાઓમાં કીર્તિને
ફેલાવે છે. કહો ! સજ્જનોની સોબત મનુષ્યનું શું શું (સારું) કરતી
નથી.

(શબ્દાર્થ: ધિય: જાડ્યં હરતિ- બુદ્ધિની જડતાને દૂર કરે છે. વાચિ
સત્યં સિञ્ચતિ- વાણીમાં સત્યનું સિંચન કરે છે. માન-ઉન્નતિમ્
દિશતિ- સમ્માનમાં વધારો કરે છે. પાપમ્ અપાકરોતિ- પાપને દૂર
કરે છે. ચેત: પ્રસાદયતિ- મનને પ્રસન્ન કરે છે. કીર્તિમ્ દિક્ષુ તનોતિ-
બધી દિશાઓમાં કીર્તિને ફેલાવે છે. આ વસન્તતિલકા છન્દ છે.)

40. वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकलिश-
प्रहारैरुद्गच्छद्बहलदहनोद्गारगुरुभिः ।
तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे
न चासौ सम्पातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥

ॐ ये जती भयानक अग्निज्वालाओने लीघे
असह्य बनेला मटोन्मत छन्द्रे इँकेला वजूना
प्रहारोथी हिमालयना पुत्र(मेनाक)नी पांणो कपाठ
जवी बहेतर हती. परंतु अरेरे.. पिता ज्यारे
क्लेशथी विवश हता त्यारे उदकपति समुद्रना
जणमां अंपलाववुं योग्य न हतुं.

શબ્દાર્થ: ઉદ્ગચ્છત્-બહલ-દહન-ઉદ્ગારગુરુભિઃ- ઊંચે
જતી ભયાનક અગ્નિજ્વાળાઓને લીધે અસહ્ય
બનેલા, સમદ-મઘવન્ મુક્તકલિશ- પ્રહારૈઃતુષારાદ્રેઃ
સૂનોઃ પક્ષચ્છેદઃ વરમ્- મૈદોન્મૈત્ત ઇન્દ્રે ફેંકેલાં વજ્રના
પ્રહારોથી હિમાલયનાં પુત્ર(મેનાક)ની પાંખો કપાઈ
જવી બહેતર હતી. (કિન્તુ) અહહ પિતરિ કલેશવિવશે
(સતિ) પયસાં પત્યઃ પયસિં અસૌ સમ્પાતઃ ન (વરમ્)-
પરંતુ અરેરે.. પિતા જ્યારે કલેશથી વિવશ હતા
ત્યારે ઉદકપતિ સમુદ્રના જળમાં અંપલાવવું યોગ્ય
ન હતું. (શિખરિણી છન્દઃ)

41. सन्त्यन्येऽपि बृहस्पतिप्रभृतयः सम्भाविताः पञ्चषा
स्तान्प्रत्येषविशेषविक्रमरुचीं राहर्न वैरायते ।
द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्रार्णेश्वरौ भासुरौ
भ्रान्तः पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षावशोर्षीकृतः ॥
बृहस्पति वगेरे बीजा पण पांय-छ पूजनीय ग्रहो
(नक्षत्रमंडलमां) छे. तथापि विशेष पराक्रमनी
छच्छावाणो राहु ते ग्रहोनी साथे वेर राप्रतो नथी.
(तमे) शुचो, जेनुं इक्त मस्तक बाडी रह्युं छे तेवो
दानवपति-राहु इरतो इरतो पर्व(अमावास्या)ना
दिवसे तेजस्वी सूर्य अने चंद्र बन्नेने गणी जाय छे.

શબ્દાર્થઃ બૃહસ્પતિપ્રભૃતયઃ અન્યે અપિ પञ्चषा સમ્ભાવિતાઃ (ગ્રહાઃ નમ્ભો મણ્ડલે) સન્તિ- બૃહસ્પતિ વગેરે બીજા પણ પાંચ-૯ પૂજનીય ગ્રહો (નક્ષત્રમંડલમાં) છે. (પञ्चषા- પञ્ચ વા ષડ્ વા- પાંચ કે ૯) વિશેષવિક્રમરુચી ણ્ણઃ રાહઃ તાન્ પ્રતિ ન વૈરાયતે- તથાપિ વિશેષ પરાક્રમની ઇચ્છાવાળો રાહુ તે ગ્રહોની સાથે વેર રાખતો નથી. પશ્ય, શીર્ષાવશેષીકૃતઃ દાનવપતિઃ ભ્રાન્તઃ- (તમે) જુઓ, જેનું ફક્ત મસ્તક બાકી રહ્યું છે તેવો દાનવપતિ-રાહુ ફરતો ફરતો, પર્વણિ ભાસુરૌ દિનેશ્વર-નિશાપ્રાણેશ્વરૌ દ્વાવેવ ગ્રસતે- પર્વ-અમાવાસ્થ્યાના દિવસે તેજસ્વી સૂર્ય અને ચંદ્ર બન્નેને ગળી જાય છે. જેમ રાહુ નાના ગ્રહોને છોડીને સૂર્ય-ચંદ્રને પીડે છે, તેમ દુર્જન મનુષ્ય પણ પોતાનું વિકૃત પરાક્રમ સિદ્ધ કરવા તેજસ્વી મનુષ્યોને જ પજવે છે. આ પારંપરિક પ્રણાલિ છે માટે તિતિક્ષા માટે તૈયાર રહેવું એમ કવિનું માનવું છે. (અસ્મિન્ શોલ્કે શાર્દૂલવિક્રીડિતઃ છન્દઃ)

42. અકરુણત્વમકારણવિગ્રહઃ

પરધને પરયોષિતિ ચ સ્પૃહા ।

સુજનબન્ધુજનેષ્વસહિષ્ણુતા

પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ દુરાત્માનમ્ ॥

નિર્દયપણું, અકારણ ક્લેશ, પારકાના ધન અને પરસ્ત્રીની સ્પૃહા, સજ્જન અને બંધુઓનું સારું ન જોવું, આ (ચાર દોષ) દુર્જનોમાં સ્વાભાવિક હોય છે.

શબ્દાર્થઃ અકરુણત્વમ્ - નિર્દયપણું, અકારણવિગ્રહઃ - અકારણ ક્લેશ, પરધને પરયોષિતિ ચ સ્પૃહા - પારકાના ધન અને પરસ્ત્રીની સ્પૃહા, સુજન-બન્ધુજનેષુ અસહિષ્ણુતા - સજ્જન અને બંધુઓનું સારું ન જોવું । હિ ઇદમ્ દુરાત્માનમ્ પ્રકૃતિસિદ્ધમ્ - દુર્જનોમાં સ્વાભાવિક હોય છે. આ શ્લોકમાં દ્રુતવિલંબિત છન્દ છે.

43 उद्भासिताखिलखलस्य विश्रुङ्खलस्य
प्राग्जातविस्तृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ।
दैवादवाप्तविभवस्य गुणद्विषास्य
नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ॥

જેણે બધી જ દુષ્ટતાને ઉઘાડી કરી છે, જે મર્યાદા
વગરનો છે, જે પૂર્વજન્મમાં કરેલાં પોતાના નીચ
કાર્યોમાં જ વર્તે છે, જેને સદ્ભાગ્યે વૈભવ મળેલો છે
અને જે (સૌના)ગુણોનો (સદા) વિરોધ કરે છે, તેવા
નીચપુરુષની નજરે પડેલા કયા પુરુષોને સુખ પ્રાપ્ત
થાય છે? (કદાપિ થતું નથી.)

શબ્દાર્થઃ યેન અખિલ-ખલસ્ય વિશ્રુઙ્ખલસ્ય
ઉદ્ભાસિત- જેણે બધી જ દુષ્ટતાને ઉઠાડી કરી છે.
પ્રાગ્જાત-વિસ્તૃત-નિજ -અધમકર્મવૃત્તેઃ- જે
પૂર્વજન્મમાં કરેલાં પોતાના નીચ કાર્યોમાં જ વર્તે
છે. દૈવાત્ અવાપ્ત- વિભવસ્ય- જેને સદ્ભાગ્યે વૈભવ
મળેલો છે. ગુણદ્વિષઃ- જે (સૌના)ગુણોનો (સદા)
વિરોધ કરે છે. અસ્ય નીચસ્ય ગોચરગતૈઃ કૈઃ સુખમ્
આસ્યતે- તેવા નીચપુરુષની નજરે પડેલા કયા
પુરુષોને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે? એટલે કે કદાપિ સુખ
પ્રાપ્ત થતું નથી. આ શ્લોકમાં વસન્તતિલકા છન્દ
છે.

44. दाक्षिण्यं स्वजने दया परजने शाठ्यं सदा दुर्जने
प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जनेष्वार्जवम् ।
शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता
ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः

स्वजनो प्रत्ये सौजन्य, बीजा लोको प्रत्ये दया, दुर्जनो
प्रत्ये हंमेशा शठता, सज्जनो प्रत्ये प्रेम, राजाओ प्रत्ये
नीतिमत्ता, विद्वानो प्रत्ये विनम्रता, शत्रुलोको प्रत्ये शौर्य,
वडीलो प्रत्ये क्षमा अने स्त्रीओनी बाबतमां धूर्तता- आ
मुजबनी कलाओमां जे पुरुषो कुशल छे तेमना उपर ज
लोकव्यवहार टकी रहेलो छे.

શબ્દાર્થઃ સ્વજને દાક્ષિણ્યમ્- સ્વજનો પ્રત્યે સૌજન્ય,
પરજને દયા - બીજા લોકો પ્રત્યે દયા, સદા દુર્જને શાઠ્યમ્-
દુર્જનો પ્રત્યે હંમેશા શઠતા, સાધુજને પ્રીતિઃ- સજ્જનો પ્રત્યે
પ્રેમ, નૃપજને નયઃ - રાજાઓ પ્રત્યે નીતિમત્તા, વિદ્વત્
જનેષ આર્જવમ્- વિદ્વાનો પ્રત્યે વિનમ્રતા, શૌર્યં શત્રુજને -
શત્રુલોકો પ્રત્યે શૌર્ય, ગુરુજને ક્ષમા - વડીલો પ્રત્યે ક્ષમા,
નારીજને ધૂર્તતા - સ્ત્રીઓની બાબતમાં ધૂર્તતા, યે ચ એવમ્
પુરુષાઃ કલાસુ કશલાઃ તેષુ એવ લોકસ્થિતિઃ- આ મુજબની
કંઠાઓમાં જે પુરુષો કુશળ છે તેમના ઉપર જ
લોકવ્યવહાર ટકી રહેલો છે. આ શ્લોકમાં શાદ્દલવિક્રીડિત
છન્દ છે.

45 કરે શ્લાઘ્યસ્ત્યાગઃ શિરસિ ગરુપાદપ્રયિતા
મુખે સત્યા વાણી વિજયિભજયૌર્વૌર્યમતુલમ્ ।
હૃદિ સ્વસ્થા વૃત્તિઃ શ્રતમૌધિગતં ચ શ્રવણયો-
ર્વિનાપ્યૈશ્વર્યેણ પ્રકૃતિમહતાં મણ્ડનમિદમ્ ॥
સદ્પાત્રને દાન આપવું એ હાથનું ધરેણું છે. ગુરુને
નમવું એ મસ્તકનું ધરેણું છે, સત્ય (જ) બોલવું એ
વાણીનું ધરેણું છે, વિજયપ્રાપ્તિ અપાવે એવું
પરાક્રમ ભુજઓનું ધરેણું છે, ઉમદા વ્યવહાર એ
હૃદયનું ધરેણું છે અને ઉત્તમ વિચારો સાંભળવા એ
કાનનું ધરેણું છે. કોઈપણ જાતના ઐશ્વર્ય વિના
પ્રકૃતિથી મળેલાં આ મહાપુરુષોનાં ધરેણાં છે.

45. શબ્દાર્થઃ કરે શલાઘ્યસ્ત્યાગઃ- સદ્પાત્રને દાન આપવું એ હાથનું ધરેણું છે. હાથ માટે પ્રશંસનીય શું ? તો કવિ કહે છે કે સદ્પાત્રને દાન કરવું તે. અહીં સદ્પાત્ર શબ્દ સહેતુક છે. કેમ કે કુપાત્રને આપેલું દાન કાંણા ઘટમાં ભરેલા પાણી જેવી નિરર્થક સ્થિતિને પામે છે. શિરસિ ગરુપાદપ્રયિતા- ગુરુને નમવું એ મસ્તકનું ધરેણું છે. મુખે સત્યા વાણી- સત્ય (જ) બોલવું એ વાણીનું ધરેણું છે. વિજયિભુજયોઃ વીર્યમ અતુલમ- વિજયપ્રાપ્તિ અપાવે એવું પરાક્રમ ભુજઓનું ધરેણું છે.

45. હૃદિ સ્વસ્થા વૃત્તિઃ- ઉમદા વ્યવહાર એ હૃદયનું ધરેણું છે. શ્રુતમ્ અધિગતં ચ શ્રવણયોઃ- ઉત્તમ વિચારો સાંભળવા એ કાનનું ધરેણું છે. વિના અપિ ऐश्वर्येण પ્રકૃતિમહતાં મण्डनम् इदम्- કોઈપણ જાતના ઐશ્વર્ય વિના પ્રકૃતિથી મળેલાં આ મહાપુરુષોનાં ધરેણાં છે. મંડન એટલે ધરેણું, વિના અપિ ऐश्वर्येण- કોઈપણ જાતના પ્રયત્ન કર્યા વિના સહજ રીતે પ્રાપ્ત થયેલા ગુણને વિના ઐશ્વર્યે મળેલા ધરેણું કહે છે. આ શ્લોકમાં શિખરિણી છન્દ છે.

અહીં નીતિશતકના યુનિટ- ૩ના
શ્લોક નંબર- ૩૧ થી ૪૫ પૂર્ણ થાય
છે.

ધન્યવાદ